

Sərxan Xavəri
AMEA-nın Folklor İnstitutu

FOLKLORUN FUNKSIONAL STRUKTURU KONTEKSTUALİZM MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: folklor, kontekstualizm, tekst, sosial kontekst, situativ kontekst, mədəni kontekst, etnoqrafiya, funksiya, funksional struktur, xalq, sahiblik, təmsilçilik, yaratma.

Key words: folklore, contextualism, text, the social context, situational context, the cultural context, ethnography, function, functional structure, folk, ownership, representation, creation.

Ключевые слова: фольклор, контекстуализм, текст, социальный контекст, ситуативный контекст, культурный контекст, этнография, функция, функциональная структура, народ, владение, представление, создание.

Dünya folklorşünaslığının ən mühüm nəzəri-metodoloji təmayüllərindən birini kontekstualizm təşkil edir. Kontekstualizm folklorun funksional strukturunun öyrənilməsi baxımından strukturalizmin özündən daha çox əhəmiyyətə malikdir, çünki strukturalizmdə mədəniyyətin sabit strukturlarının öyrənilməsi əsas götürülürsə, kontekstualizmdə mədəniyyətin, folklorun prosessual xassəsinin öyrənilməsi başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyulur.

Rus kulturoloqu M.D.Alekseyevski özünün "Folklor mətn və kontekst araşdırılmasında" məqaləsində kontekstualizmin təşəkkülü, təkamülü və əsas metodoloji səciyyəsi haqqında geniş məlumat vermişdir [1]. Müəllifin ümumiləşdirmələrinə əsaslanaraq demək olar ki, elmi kateqoriya kimi "kontekst" anlayışından ən qədim dövrlərdən istifadə edilmişdir. Elmi düşüncədə kontekst ideyasına həmişə ehtiyac olmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bu anlayışın əvəzinə başqa sözlərdən də, məsələn, orta əsrlərdə *circumstantiae*, ötən əsrin əvvəllərində isə *situation* sözlərindən geniş istifadə edilmişdir.

Məlumdur ki, folklorşünaslıq bir elm kimi formalaşmağa başladığı dövrdə onun əsas fəaliyyət istiqamətlərindən birini folklor materiallarının yazıya alınması təşkil etmişdir. Əsasən bədii folklor mətnlərinin qeydə alınması ilə əlaqədar olaraq folklorşünaslıq ilk növbədə filoloji elm sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır. Elə ilk folklor toplayıcılarına dərhal belə bir həqiqət aydın olmuşdur ki, canlı folklor nümunələri ilə onların yazıya alınmış nümunələri arasında heç bir halda bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Məsələn, xalq mahnılarını toplayarkən onların özünəməxsus ritmini, melodiyasını, ifa manerasını olduğu kimi qoruyub saxlamaq olmur. Yazılı mətn yazıçı yaradır. Yazıçıdan fərqli olaraq folklor ənənəsinin daşıyıcısı olan şəxs isə öz biliklərini mətn kimi dərk etmir, o tamamilə başqa kateqoriyalarla "əməliyyat aparır". Məhz ona görə də folklorşünaslıqda "kontekst" anlayışı olduqca geniş yayılmışdır.

Kontekstualizm performativlik anlayışı ilə bilavasitə bağlıdır. Folklorşünas Rüstəm Kamal performativliyi bütövlükdə xalq təcrübəsinin (toplumsal yaddaşın) əsas ötürülmə vasitəsi hesab edir: "Performativlik müəyyən kommunikativ hadisə-

lərin, situasiyaların, toplumun və fərdin dış dünya ilə ünsiyyət münasibətlərini də modelledir. Performans toplumsal yaddaşın əsas forması və etnik sosial təcrübənin əsas ötürülmə kanalı olur” [11, 12]. Burada performativliyin şifahi mədəniyyətdəki yeri və funksiyası olduqca dəqiq müəyyənləşdirilmişdir.

Dünya humanitar elmlərində kontekstual tədqiqatlara maraq ötən əsrin 20-30-cu illərindən başlamışdır. Həmin dövrə qədər bu anlayışı ifadə edən müxtəlif terminlər istifadə edilirdi. 1929-cu ildə *kontekstualizm*, 1934-cü ildə isə *kontekstləşdirmək* termini yaranmışdır [6]. O zamandan dilçilər, sosioloqlar, psixoloqlar, filosoflar və tarixçilər bu termindən geniş istifadə etməyə başlamışlar [9, 5].

Kontekstualizmin yaranması ilə bağlı B.Malinovskinin xidmətlərini xüsusi-lə qeyd etmək lazımdır. O, 1923-cü ildə yazdığı “Primitiv dillərdə məna problemi” məqaləsində “kontekst” anlayışı üzərində xüsusilə dayanır, ictimai və humanitar elmlər üzrə tədqiqatçıların iki tip konteksti fərqləndirməli olduqlarını xüsusi vurğulayır:

- 1) mədəni kontekst,
- 2) situativ kontekst [12, 451-510].

B.Malinovski kontekstin nəzərə alınmadığı istənilən mətnin tədqiqini perspektivsiz hesab edir və buna görə də mədəni faktın funksionallaşdığı şəraiti müəyyənləşdirmədən yalnız faktın özünün təsviri ilə məşğul olan tədqiqatçıları kəskin tənqid edirdi. Folklorşünashqda onun bu ideyasına ilk maraq göstərən Amerika folklorşünası U.Beskom oldu. O, 1954-cü ildə qələmə aldığı “Folklorun dörd funksiyası” məqaləsində folklorla antropologiya arasında yaxınlıq olduğunu qeyd edərək folklorun öyrənilməsi üçün iki kontekstin nəzərə alınmalı olduğu fikrini irəli sürdü:

- 1) folklorun sosial konteksti,
- 2) folklorun mədəni konteksti [3, 7].

U.Beskomun sosial kontekst və mədəni kontekst bölgüsü B.Malinovskinin situativ və mədəni kontekst anlayışlarına müvafiq idi. Onun fikrincə, folklorun konteksti kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

- 1) folklor nümunələrinin ifasının zaman və məkanı,
- 2) söyləyənin şəxsiyyəti,
- 3) dinləyici auditoriyasının tərkibi,
- 4) söyləyici ilə dinləyici arasında əlaqə,
- 5) ifa zamanı dramatik və ritorik vasitələrdən istifadə və s.

Bu ideyalar, demək olar ki, on ilə yaxın bir müddətdə folklorşünashq elmində heç bir xüsusi rezonans doğurmadı. Nəhayət, Amerika Folklor Cəmiyyətinin 1967-ci ildə Torontoda keçirilmiş illik konfransında folklorşünas Dan Ben Amos “Folklor: bir daha oyunların müəyyənləşdirilməsi haqqında” məruzəsi ilə kontekstualizmin fəal tərəfdarı kimi çıxış etdi. Həmin dövrdə bu çıxış folklorşünaslar arasında olduqca böyük əks-səda doğurdu. Dörd il sonra Dan Ben Amos özünün “Folklorun kontekst kontekstində müəyyənləşdirilməsi” məqaləsini nəşr etdirdi. Bu məqalə Amerikada kontekstualizmin manifestinə çevrilərək XX əsrin ikinci yarısından sonra Amerika folklorşünashğının inkişafına ciddi təsir göstərdi [4, 3-15]. Bu məqalə üç dəfə ingilis dilində təkrar nəşr olunmuş, həmçinin yəhudi, alman, yapon, ispan və s. dillərə tərcümə olunmuşdur. Məqalədə Dan Ben Amos

özünəqədərki folklorşünasların folklorla bağlı görüşlərini kəskin tənqid edir. Onun nöqteyi-nəzərinə görə, folklorun təbiətinin müəyyənləşdirilməsində əsas metodoloji səhv ondan ibarətdir ki, folklor “statik maddi obyekt” kimi baxılmışdır. O, folklorla kommunikativ yanaşma təklif edir: “Folklorun nə olduğunu müəyyənləşdirmək üçün ona canlı, mövcud olduğu şəkildə baxmaq lazımdır. Öz mədəni kontekstinə görə *folklor şeylərin məcmusu deyil, kommunikativ prosesdir*” (kursiv bizimdir – S.X.) [4, 9].

Dan Ben Amosun bu ideyası öz dövrünün folklorşünashğına sözlən həqiqi mənasında inqilabi təsir göstərdi. Onun tezisindən belə bir nəticə çıxır ki, antologiyalarda, arxivlərdə olan folklor nümunələrini heç cür folklor adlandırmaq olmaz. Folklor yalnız söylənən nağil mətni demək deyildir, nağil mətninin söylənməsi prosesidir. Folklor yalnız xalq nəğmələrinin mətni deyil, həm də həmin nəğmələrin ifa prosesidir. Folklorşünashğın əsas tədqiqat predmeti məhz bu kommunikasiya prosesi olmalıdır.

1972-ci ildə Amerikada “Folklorşünashq üçün yeni perspektivlərlə görüş” adlı məqalələr məcmuəsi nəşr olundu və oraya Dan Ben Amos və onun tərəfdarlarının məqalələri daxil edildi. Bir sıra əleyhdarları (o cümlədən məşhur Robert Dzorjes) olmasına baxmayaraq, bu istiqamət Amerika folklorşünashğında inkişaf etdi. Kontekstualistlər toplama materiallarına qarşı elə bir əks mövqə tutmuşdular ki, hətta “bütün folklor arxivlərini yandırmalı!” şüarı ilə çıxış etməkdən belə, çəkinmirdilər. Bu səbəbdən həmin dövrdə onlar Amerika folklorşünashğı üçün təhlükə hesab edilirdi. 1972-ci ildə D.K.Uilqus kontekstualizm tərəfdarlarının folklor arxivləri üçün böyük təhlükə olduğunu yazırdı.

Həmin dövrdə kontekstualizmə qarşı fəal mübarizə aparınların öndə Robert Dzorjest dayanırdı. O, folklorun mətn və kontekstə bölünməsinin doğru olmadığını bildirir və qeyd edirdi ki, istənilən folklor araşdırması mahiyyətcə həm də kontekstual tədqiqatdır. Hətta yalnız folklor mətnini təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoymuş tədqiqatçı da kontekstdən vaz keçə bilməz. Onun fikrinə görə, heç bir folklor tədqiqatı “vakuum” şəraitində aparılmır. Robert Dzorjes və tərəfdarlarının mübarizəsinə baxmayaraq, kontekstualizm getdikcə genişləndirdi. Hətta 1980-1990-cı illərdə folklorun yaranmasını şərtləndirən bir sıra sosial-mədəni kontekstlər silsiləsi yaranmağa başladı. Onlardan bir neçəsini Dan Ben Amos sistemləşdirmişdir [5, 209-226].

Məşhur Amerika folklorşünası A.Dandes də kontekstualizm məsələsinə öz müsbət mövqeyini bildirmişdir [8]. A.Dandesin “xalq” anlayışına gətirdiyi yeni paradigmatik baxış da kontekstualizmin yaranmasında olduqca mühüm rol oynamışdır. O, “Xalq kimdir?” məqaləsində yazır: “Xalq” termini ortağ bir amili bölüşən istənilən insan qrupunu ifadə edir. Bu qrupu bir-birinə bağlayan amilin ortağ bir peşə, dil və ya din olması əhəmiyyətli deyildir. Bundan daha əhəmiyyətli hər hansı səbəbdən formalaşmış bu qrupun bəzi ənənələrə sahib olmasıdır [7, 10].

A.Dandesə görə, istənilən xalq qrupları nəzəri olaraq daha kiçik alt qruplara ayrıla bilər. Ən kiçik xalq qrupu isə iki nəfərdən ibarət olur. Ailə ən kiçik xalq qrupudur.

Onun fikrincə, hər hansı şəxs müxtəlif xalq qruplarına aid ola bilər. Məsələn, bir xristian qaçaq həm xristianlığa, həm də türk mədəniyyətinə aid xalq birliklərinin daşıyıcısı ola bilər.

A.Dandesin “xalq” anlayışına gətirdiyi bu yeni interpretasiya folklorşünaslıqda inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, xalqın əyalətlərdə yaşayan müasir mədəniyyətdən kənar qalmış sosial qrup kimi qəbul edilməsi bu tezisdən sonra tədricən tarixin arxivinə atılmağa başladı. Məhz bundan sonra folklor və sosial çevrə arasında funksional münasibətlərlə bağlı zəngin araşdırmalar aparılmağa başlamış, folklorun funksional strukturu “mətn-mətn” münasibətlərindən “mətn-sosial çevrə” münasibətləri müstəvisinə keçmişdir. Dünya folklorşünaslığında bununla bağlı çoxlu sayda araşdırma aparılmışdır. Məsələn, Dan Ben Amos öz araşdırmasında folklor və sosial çevrə (müəllif subyekti) arasında əlaqənin üç tipini müəyyənləşdirir:

- 1) sahiblik,
- 2) təmsilçilik,
- 3) yaratma, yaxud yenidən yaratma [2, 31-55].

Folklorşünas H.İsmayılov bu əlaqələri funksional baxımdan aşağıdakı kimi izah edir:

“Birincisi, folklor mətninin milli şifahi ənənədə aktiv və funksional olaraq mövcudluğu ilk növbədə həmin milli şifahi ənənənin maddi subyektinin – etnosun, xalqın, millətin, yaxud xüsusi peşə sahəsi ilə bağlı olan bir qrup insanın o mətnə sahibliyinin göstəricisidir.

İkincisi, mətn şifahi ənənədə mövcud olmaqla milli düşüncə sistemini, bu sistemin ayrı-ayrı elementlərini təmsil edir. Dünya folklorşünaslıq düşüncəsində folklor mətninin təmsilçilik funksiyası ingilis təkamül nəzəriyyəsinə və fransız sosial antropologiyasına əsaslanaraq yaranmışdır. Bu bərdə Andre Varacnak qeyd edirdi ki, folklor nəzəriyyəsiz kollektiv praktikanı, doktrinasız kollektiv inam sistemini təmsil edir.

Üçüncüsü, folklor mətninin şifahi ənənədə mövcudluğu onu xalqın yaratmasının başlıca şərtidir. Fərd folklor mətnini yaradır, sonra o mətn şifahi ənənədə onun janrına uyğun folklor modellərində təkrar-təkrar yenidən yaradılaraq şəkildən-şəklə salınır. Mətn şifahi ənənədə semantik və poetik strukturlarını saxlamaq şərti ilə variantlar və versiyalar törədir” [10, 5-17].

Dan Ben Amos folklorun çoxyönlü izahlarının mövcud olduğunu qeyd edərək yazır: “Bu keçidə uyğun olaraq, folklorun nə olduğunu üç əsas təmələ ayırmaq mümkündür. Folklor bu üçündən biridir:

- 1) folklor bir bilik məcmusudur,
- 2) folklor bir düşüncə tərzidir,
- 3) folklor bir sənət növüdür.

Bu kateqoriyalar bir-birindən tam ayrı deyildir, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir” [2, 35].

Daha sonra o, yazır: “Bütün bunlarla yanaşı, bilik, düşüncə və sənət mədəniyyətin geniş düşüncə nəzəriyyələri olduğu üçün folklorçular əsasən özlərinin tədqiqat üsullarına uyğun olaraq folklor materiallarını, bu mətnlərin sosial çevrəsini, zaman dərinliyini və yayılma vasitələrini tədqiq etmişlər. Beləliklə, folklor ona

forma verən bir qrup olmadan, yaxud o qrupdan ayrı təsəvvür edilə bilməz. Necə izah edilməsindən asılı olmayaraq onun mövcudluğu ya müəyyən bir coğrafiyaya, ya dilə, millətə, yaxud eyni məsləkdən olan digər sosial çevrəyə bağlıdır. Folklor “yeni bədələrdə köhnə şərab”, yaxud “köhnə bədələrdə yeni şərabdır”. Çox nadir hallarda folklor yeni bədələrdə təzə şərab kimi təsəvvür edilir. Nəhayət, folklor zamanın içindən şifahi ötürülmə vasitəsilə keçir. Başqa bütün ötürülmə vasitələri bu mətnin folklor hesab edilməsi üçün yetərli deyildir” [2, 35].

Müəllifin bu izahlarında folklor incəsənət hadisəsi kimi izah edilməkdən daha çox, sosial çevrəyə məxsus olan biliklərin məcmusu, bütöv bir mədəni sistem hadisəsi kimi təsvir edilir.

Folklor mətnlərinə kontekstual yanaşma rus folklorşünaslıq məktəbi üçün də xarakterik olmuşdur. Rus folklorşünaslığında tarixi məktəbin nümayəndələri hesab edilən L.N.Maykov, V.F.Miller, A.V.Markov folkloru sosial-tarixi gerçəkliyin təzahürü kimi baxırdılar. Onlar folkloru istorizmlərə üstünlük verir, folkloru tarixi kontekstdə yanaşırdılar.

Sovet folklorşünaslığına süni sosial kontekst də xas olmuşdur. “Xalq kütlələrinin mübarizəsi”, “Xalqın əzizlə təbəqələrinin arzu və istəkləri” və s. motivlər bi tipli tədqiqatlarda qabardılırdı. Onlara ideoloji ritorika xas idi.

Ötən əsrin 60-cı illərindən sonra Rusiyada folklorun etnoqrafiya ilə əlaqələri qabardılmağa başlayır. 1968-ci ilin may ayında “Folklor və etnoqrafiya” konfransı keçirilir. İki ildən sonra eyni adlı jurnal nəşr edilir. Bu jurnal 80-ci illərin ortalarına qədər nəşrini davam etdirir. Bu istiqamətin metodoloji əsasında multidisiplinarlıq dururdu. Folklorşünaslığın, semiotikanın, etnoqrafiyanın, dilçiliyin metodoloji yanaşmalarından vəhdətdə bəhrələnməklə folklorun həmin kontekstlərdə izahına ardıcıl cəhdlər edilirdi. Bunun da əsasında kontekstualizmin təsiri dayanırdı.

1970-1980-ci illərdə rus folklorşünaslığında struktur-semiotik baxımdan mətn tamamilə yeni məzmun kəsb etməyə başladı. Struktur-semiotik baxış bucağından adətlər özündə çoxlu sayda kodları birləşdirən çoxşəxsiyyətli mədəni mətnlər kimi izah edilməyə başladı [13, 167].

Kontekstualizm hazırda da Amerika folklorşünaslığında hakim elmi paradiqma statusundadır. Amerikada bu istiqamətdə Dan Ben Amosun rəhbərliyi ilə tədqiqat aparılması indi də davam edir.

Son iyirmi il ərzində Türkiyədə kontekstualizm ideyalarının yayıldığı və getdikcə folkloru ənənəvi baxışın arxa plana keçdiyi müşahidə olunur. İlhan Başgöz, Metin Ekici, Öcal Oğuz, Özkul Çobanoğlu, Gülin Ögüt Eker, Nebi Özdemir bu istiqamətə xüsusi meyillilikləri ilə seçilən folklorşünaslardandır.

Beləliklə, kontekstualizm XX əsrin ikinci yarısından sonra dünyada, xüsusən Amerika və Avropada ən geniş yayılmış nəzəri-metodoloji baxışlardan olmuşdur və bu gün də folklorşünaslıqda hakim elmi paradiqmalardan biridir.

Kontekstualizmin meydana gəlməsinə B.Malinovskinin funksionalizm nəzəriyyəsi zəmin yaratmış, onun nəzəri-metodoloji əsaslarını isə Don Ben Amos işləyib hazırlamışdır.

Kontekstualizmin əsas formulu ondan ibarətdir ki, folklor yalnız folklor mətni deyildir, həm də folklor mətnlərinin yaranması prosesidir. Bu proses kommunikativ məzmunu malik olduğundan kontekstualistlər folkloru daha çox kom-

munikasiya prosesinin özü kimi baxmışlar. Ona görə də folklor kontekstualist baxış onun strukturunun funksional analizini nəzərdə tutur. Kontekstualizm əsasən folklorun aşağıdakı kontekstlərini əhatə edir:

- 1) sosial kontekst,
- 2) mədəni kontekst,
- 3) situativ kontekst,
- 4) folklor nümunələrinin ifasının zamanı,
- 5) folklor nümunələrinin ifasının məkanı,
- 6) söyləyənin şəxsiyyəti,
- 7) dinləyici auditoriyasının tərkibi,
- 8) söyləyən ilə dinləyici arasında əlaqə,
- 9) ifa zamanı dramatik və ritorik vasitələrdən istifadə.

Kontekstualizm hazırda da dünya folklorşünaslığında geniş yayılmış nəzəri istiqamətlərdən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алексеевский М.Д. Фольклористика между текстом и контекстом // <http://mdalekseevsky.narod.ru/vestnik-context.pdf>
2. Amos D.B. Şərtlər və çevrə içində folklorun bir tanımına doğru. Həlq bilimində kuramlar və yaklaşımlar. Ankara, 2003.
3. Bascom W.R. Four Functions of Folklore // *The Journal of American Folklore*. 1954. vol.67.
4. Ben-Amos D. Toward a Definition of Folklore in Context // *The Journal of American Folklore*. 1971, vol.84.
5. Ben-Amos D. Context' in Context // *Western Folklore*. 1993, vol.52, p.209–226.
6. Burke P. Context in Context // <https://muse.jhu.edu/article/7553>
7. Dundes Alan. Halk kimdir? Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar // Milli Folklor Yayınları. Ankara, 2003.
8. Dundes Alan. Texture, text and context // *Southern Folklore Quarterly*, 1964, vol. XXVIII, № 4.
9. Goodwin Ch., Duranti A. Rethinking Context: An Introduction // *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, p.1–42.
10. İsmayilov Hüseyn. Folklor: aksioma və absurd arasında // *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər*. XX cild. Bakı: Səda, 2006.
11. Kamal Rüstəm. "Kitabi-Dədə Qorqud": nitq janrları və davranış poetikası. Bakı: Nurlan, 2013.
12. Malinowski B. The Problem of Meaning in the Primitive Languages // Ogden C.K., Richards I.A. *Meaning of Meaning*. London: Harcourt, Brace & World, Inc., 1923, p.451–510 (русский перевод: Малиновский Б. Проблема значения в примитивных языках // *Эпистемология и философия науки*. 2005, Т.V, № 3. с.199–233.
13. Толстой Н.И., Толстая С.М. Вторичная функция обрядового символа // *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этно-лингвистике*. М.: Индик, 1995.

Summary Sarkhan Khaveri

The Functional Structure of Folklore in the Aspect of Contextualism

The article deals with the contextualism plan of the folklore functional structure being the most important theoretical-methodological directions of the world in the 20th century folklore-study. Here the opinions by B.Malinovski and W.Bescom who played the important role in the formation of contextualism, have been explained. Later the American folklorist Don Ben Amos's opinions about the contextualism are given. The autor puts forward the idea that the contextualists accept the folklore in the aspect of its context of creation, especially in the social sphere, and for this reason, the functional structure of folklore is explained here in details. In the article, the problem of the transformations of contextualism in different countries is studied, too.

Резюме Сархан Хавери

Функциональная структура фольклора в аспекте контекстуализма

В статье освещается функциональная структура фольклора в аспекте контекстуализма, одного из основных теоретико-методологических направлений мировой фольклористики XX века. В ней излагаются взгляды Б.Малиновского и У.Бескома, сыгравшие главную роль в формировании контекстуализма, раскрывается суть взглядов американского фольклориста Дон Бен Амоса. Автор выдвигает идею о том, что контекстуалисты обращаются к фольклору в аспекте его контекста создания, в особенности в плоскости социальной сферы, и по этой причине функциональная структура фольклора комментируется шире и глубже. В статье затронут также вопрос трансформации контекстуализма в разных странах.

Rəyçilər: fil.f.d., dos.A.Ramazanova, fil.f.d., dos.R.Xəlilov.